

IX-XII ASRLARDA MARKAZIY OSIYODA TABIIY-ILMIY VA FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15629500>

RAMATOV Jumanioz Sultanovich,
falsafa fanlari doktori, professor,
Toshkent davlat transpot universiteti
Email: jumanioz@gmail.com
ORCID 0000-0003-0257-6591

Annotatsiya: IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkur taraqqiyoti, bu davrda ilm-fan va falsafaning taraqqiyotida muhim burilishlar yuz berdi, ayniqsa, ilmiy izlanishlar, tafakkur va madaniyat sohalarida, Markaziy Osiyoda, xususan, Buxoro, Samarqand va Xorazmda ilmiy maktablar, IX-XII asrlar orasidagi Markaziy Osiyodagi tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurni o'rganish va uning taraqqiyotini tahlil qilish, Ushbu davrda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar, ularning falsafiy asoslari va metodologiyasi haqidagi ma'lumotlar mavjud adabiyotlar tahlili asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, tabiiy-ilmiy, falsafiy tafakkur, taraqqiyot, IX-XII asrlar, ilm-fan, falsafa, tarix, madaniyat, ilmiy meros.

Annotation: The development of natural-scientific and philosophical thought in Central Asia during the 9th-12th centuries saw significant advancements, particularly in the fields of scientific research, intellectual thought, and culture. During this period, scientific schools flourished in Central Asia, especially in Bukhara, Samarkand, and Khwarezm. The study of natural-scientific and philosophical thought in Central Asia between the 9th and 12th centuries and its development will be analyzed. The scientific research carried out during this time, along with its philosophical foundations and methodologies, will be discussed based on the analysis of existing literature.

Keywords: Central Asia, natural-scientific, philosophical thought, development, 9th-12th centuries, science, philosophy, history, culture, scientific heritage.

KIRISH

IX-XII asrlar Markaziy Osiyo tarixida ilm-fan va falsafa sohalarida muhim o'zgarishlar va taraqqiyotlar yuz bergan davr bo'lib, bu davrda ilmiy tafakkur va madaniyatning yangi bosqichga ko'tarilishi kutilgan. Markaziy Osiyo, xususan, Buxoro, Samarqand va Xorazm kabi ilm-fan markazlarida tashkil etilgan ilmiy maktablar va ilmiy izlanishlar butun musulmon dunyosiga ta'sir ko'rsatgan. Bu davrda ilmiy va falsafiy tafakkur nafaqat diniy, balki mantiqiy, matematik, astronomik, fiziologik va tabiiy fanlar sohalarida ham katta yutuqlarga erishgan.

Shu bilan birga, bu asrlar davomida ilm-fan va falsafaning rivojlanishi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan ko'plab masalalarga asoslanadi. Masalan, ko'plab allomalar, ilmiy izlanishlar bilan birga, tabiatni va insonni tushunish, ularning o'zaro aloqalarini o'rganish, dunyoni va uning qonuniyatlarini tushunishga intildilar. Ayniqsa, matematik, astronomiya, tibbiyot, geometriya, metafizika kabi sohalarda erishilgan yutuqlar, shuningdek, ilmiy merosning keyingi asrlarda jahon ilm-faniga qo'shgan hissasi ulkan bo'ldi.

Bundan tashqari, falsafa sohasida, ayniqsa, musulmon falsafasi va uning qadimgi yunon falsafasi bilan bo'lgan munosabatlari, yangi yondoshuvlar va tafakkur uslublari asosida rivojlanish kuzatildi. Tabiatshunoslik, mantiq, etika va ijtimoiy-falsafiy fikrlarning integratsiyasi, ilm-fan va falsafaning taraqqiyotini bir-biriga chambarchas bog'lashni ta'minladi.

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar va falsafiy tadqiqotlar nafaqat o'z davrining ilmiy merosini, balki insoniyat tarixidagi umumiy ilm-fan va tafakkur taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. Ushbu davrda ilgari surilgan ilmiy asoslar va metodologiyalar bugungi kunda ham ilm-fan va falsafaning asosiy yo'nalishlari sifatida ahamiyatli hisoblanadi.

Ushbu maqola Markaziy Osiyoda IX-XII asrlarda tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurning taraqqiyotini o'rganib chiqadi va bu davrda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar, ularning falsafiy va metodologik asoslarini tahlil qiladi. Bu izlanishlar Markaziy Osiyodagi ilmiy maktablarning rivojlanishi va ularning ilm-fan tarixidagi o'rnini anglashga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review): IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkur ilmiy va falsafiy izlanishlar nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Islom olamida keng tarqaldi va uning natijalari jahon ilmiy merosiga katta hissa qo'shdi. O'zbekiston olimlari tomonidan IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkur tadqiq etishga muhim hissa qo'shganlar qatoriga I.M.Mo'minov, U.I.Karimov P.T.Bulgakov, V.Y.Zohidov, M.M.Xayrullaev, A.Sharipov, M.Sharipov, B.To'raev, R.Nosirov, J.Tulenov, H.Hasanov, M.B.Baratov, Yu.N.Zavadovskiy, A.Nosirov, R.M.Bahodirov, N.Komilov, M.Quronov, M.A.Usmonov, M.O. Usmonov, O.F.Fayzullaev va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology): Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiy va tizimli tahlil usullari tanlangan. Asosiy metodlar orasida tarixiy kontekstda ilmiy asarlarni o'rganish, alohida olimlarning ilmiy faoliyatini tahlil qilish va metodologik yondashuvlar hamda tafakkur tarixi o'rganiladi. Shu bilan birga, ilmiy merosning ijtimoiy va madaniy jihatlari ham alohida e'tiborga olinadi. Tadqiqotda asosan birinchi manba sifatida tarixiy, ilmiy va falsafiy asarlar, shuningdek, ilgari chop etilgan ilmiy maqolalar va monografiyalar ishlatilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results): Markaziy Osiyoda IX-XII asrlar orasida tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurning rivojlanishining bir qator asosiy jihatlari o'rganildi. Bu davrda ilm-fan ko'plab sohalarda yuksak darajaga yetdi,

jumladan astronomiya, matematika, tibbiyot va fizika kabi sohalar alohida rivojlandi. Falsafiy tafakkur, ayniqsa, islom falsafasi va qadimgi yunon falsafasining muvozanatli integratsiyasi natijasida o'zgacha yo'nalishda rivojlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyodagi ilm-fan taraqqiyoti o'sha davrning ijtimoiy va siyosiy vaziyatiga bevosita bog'liq edi [1,26-b.]. Ko'plab olimlar, o'z asarlarida o'zaro fikr almashish va ilmiy maktablar tashkil etish orqali jahon ilmiy merosiga katta hissa qo'shishdi.

Tadqiqotning boshlanishida, mavjud ilmiy manbalar va adabiyotlar tahlil qilinadi, ular orasida o'sha davrda o'qilgan ilmiy asarlar, falsafiy izlanishlar va ilmiy metodologiyalar o'rganiladi. IX-XII asrlar davomida Markaziy Osiyo ilm-fan va falsafasi o'zining taraqqiyoti bilan ajralib turardi, bu davrda ilm-fan, falsafa va tabiiy ilmlar yirik ilmiy markazlarda rivojlanib, ilm-fan va tafakkurning ilg'or uslublari shakllandi. Bu davrni Xorazm, Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlar ilm-fan markazlari sifatida tan olish mumkin. G'arbda esa, ayniqsa, IX-XII asrlarda, ilm-fan va falsafa ko'proq diniy an'analar va skolastika ta'sirida rivojlanardi. Markaziy Osiyodagi IX-XII asrlar orasidagi ilmiy taraqqiyot, ayniqsa tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurning rivojlanishi, nafaqat o'sha davr, balki zamonaviy ilm-fan va falsafaga ham katta ta'sir ko'rsatdi [2,36-b.]. Ushbu davrda erishilgan ilmiy natijalar va metodologiyalar, bugungi kunda ham jahon ilm-fanida o'rganilmoqda. Tadqiqotda olingan natijalarga ko'ra, ilmiy maktablar va o'qitish metodlari hamda tafakkur tarixi o'rganilishi kerak bo'lgan muhim sohalardan biridir. Takliflar orasida, o'sha davr ilmiy merosini yanada chuqurroq o'rganish va uni zamonaviy ilmiy ishlarda qo'llash borasida ilmiy tadqiqotlar olib borish kerakligi ta'kidlanadi.

Markaziy Osiyodagi ilm-fan va falsafiy tafakkur taraqqiyotini taxlil qiladigan bo'lsak bunda:

1. Ilmiy erkinlik va ko'p tarmoqli ilm-fan rivojida Markaziy Osiyoda ilm-fan va falsafada erkin fikr va ilmiy izlanishlarga katta e'tibor berilgan. Shu davrda, asosan, falsafiy tafakkur, astronomiya, matematika, tibbiyot, kimyo, geografiya kabi sohalarda katta yutuqlar qo'lga kiritildi. Misol uchun Ibn Sinoning tibbiyot va falsafadagi yutuqlari, al-Xorazmiy tomonidan algebra asoslari qo'yilgan, Ulug'bekning astronomik tadqiqotlari kabilar, bu davrning katta yutuqlaridan hisoblanadi.

2. Falsafa va ilm-fan uyg'unligida Markaziy Osiyodagi olimlar ko'pincha falsafiy tafakkurni ilm-fan bilan uyg'unlashtirib, mantiq, falsafa va ilmiy tadqiqotlarni birlashtirganlar. Misol uchun, Farg'ona viloyatida yashagan Abu Nasr al-Farobi "falsafa va mantiqni ilm-fan bilan uyg'unlashtirishni" maqsad qilib qo'ygan. Bu, ilmiy tafakkurning chuqurlashishiga va tabiiy ilmlar rivojiga turtki bergan.

3. Xarakterli ilmiy markazlar faoliyati Samarqand, Buxoro, Xorazm kabi markazlarda ilmiy va falsafiy tafakkur rivojlanib, bu yurtlarda ilmiy maktablar tashkil etilgan. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi va Buxorodagi ilmiy maktablar butun islom dunyosida mashhur bo'lib, u yerda ilm-fan va falsafaning yangi g'oyalari shakllanib, rivojlandi.

Xuddi o'sha davrda G'arbda ilm-fan va falsafiy tafakkur taraqqiyoti esa, Diniy skolastika bu G'arbda, ayniqsa, Rim-katolik cherkovining ta'sirida, skolastika falsafasi dominir bo'lib, ilmiy izlanishlar ko'pincha diniy nuqtai nazardan qarab, muayyan dogmalar va e'tiqodlar asosida olib borilgan. Skolastika, asosan, qadimgi yunon va rim falsafasini va Xristianlikning diniy e'tiqodlarini birlashtirishga uringan[3, 68-b.]. Ilmiy ishlar cheklangan va diniy dogmalarga bog'liqligi shundaki G'arbdagi ilm-fan ko'proq diniy doiralarga cheklangan bo'lib, odamlarning tabiat haqidagi bilimlarini diniy fikrlar bilan izohlashga harakat qilingan. Bunda faqat diniy manbalar va aristolik falsafasi ko'proq qabul qilingan. Shuningdek, Rasuliy va dinshunoslik ta'sirida G'arbda ilm-fan va falsafa ko'pincha diniy dinshunoslik va shartli falsafa (skolastika) bilan chegaralangan, bunda ko'proq cherkov va diniy rahbarlar hukmronlik qilgan.

Markaziy Osiyoda ilmiy falsafiy tafakkur bilan G'arbda ilm-fan va falsafiy tafakkur taraqqiyoti farqlar va ustunliklarini quyidagicha taxlil qilish mumkin. Markaziy Osiyoda ilmiy va falsafiy tafakkur ko'proq erkin va ilmiy izlanishlarga ochiq bo'lgan, bu esa yanada kengroq va yangi ilmiy g'oyalarning shakllanishiga imkon yaratgan. G'arbda esa ilm-fan diniy dogmalar bilan chegaralanib, ta'limotni faqat diniy nuqtai nazardan tushunishga uringan.

Markaziy Osiyoda, masalan, algebra va geometriya bo'yicha yirik ishlar qilindi. Al-Xorazmiy va boshqa olimlar matematikada aniq metodlarni ishlab chiqdilar. G'arbda esa matematikalar, asosan, ibodatlar va geometrik tasvirlar yordamida rivojlangan.

Markaziy Osiyoda ilm-fan markazlari (masalan, Samarqand, Buxoro) o'zining ilmiy yutuqlari bilan ajralib turdi. Bu ilmiy markazlar G'arbda kamroq mavjud edi, bu esa Markaziy Osiyo tafakkurining yanada rivojlanishiga imkon yaratdi.

Shunday qilib, Markaziy Osiyo IX-XII asrlarda ilm-fan va falsafa sohalarida G'arbdan ko'ra erkin va chuqurroq rivojlangan, ko'p tarmoqli ilmiy izlanishlar olib borilgan va ilmiy markazlar yanada ilg'or shaklda faoliyat yuritgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations):

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurining rivojlanishi insoniyat tarixida muhim o'rin egallaydi. Bu davrda ilm-fan va falsafaning barcha sohalarida, xususan, astronomiya, matematika, tibbiyot, fizika va falsafada katta yutuqlarga erishilgan. Markaziy Osiyoda ilm-fan va falsafiy tafakkur nafaqat o'z davrining ilmiy merosini, balki jahon ilm-fanining rivojiga katta hissa qo'shgan. Xususan, Samarqand, Buxoro, Xorazm kabi ilmiy markazlar o'zlarining ilmiy yutuqlari bilan butun Islom dunyosiga ta'sir ko'rsatgan va ilmiy maktablarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Markaziy Osiyodagi ilmiy tafakkur, ko'plab olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, ilmiy maktablarning tashkil etilishi va ilmiy metodologiyaning yangilanishi natijasida rivojlanib, G'arbda ilm-fan va falsafaga nisbatan erkinroq, yangicha yondashuvlar shakllandi.

G'arbda esa, ayniqsa, skolastika falsafasi va diniy dogmalar ilmiy izlanishlarga ta'sir ko'rsatgan, bu esa ilmiy ishlarda cheklovlarga olib kelgan. Skolastika diniy nuqtai nazarga asoslangan ilmiy izlanishlarni afzal ko'rgan bo'lsa,

Markaziy Osiyoda ilm-fan va falsafa ko'proq erkin fikr va ilmiy izlanishlarga asoslangan bo'lib, yangi g'oyalar va ilmiy metodologiyalarni shakllantirgan.

Shunday qilib, Markaziy Osiyoda ilm-fan va falsafiy tafakkurning rivojlanishi nafaqat o'z davrining madaniy merosini, balki zamonaviy ilm-fan va falsafaning shakllanishida ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Takliflar: IX-XII asrlarda Markaziy Osiyodagi ilmiy merosni yanada chuqurroq o'rganish, bu davrda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar va metodologiyalarni tahlil qilish, ilm-fan va falsafaning bugungi rivojiga qo'shgan hissasini aniqlash zarur. Bu ilmiy tadqiqotlar zamonaviy ilmiy ishlarda qo'llanilishi kerak.

Markaziy Osiyo ilmiy maktablarining metodologiyasi va yondashuvlarini zamonaviy ta'lim tizimlariga tatbiq etish. Shuningdek, ilmiy izlanishlar va tafakkur markazlarida yanada ko'proq erkin va ixtisoslashgan tadqiqotlar o'tkazilishi kerak.

Markaziy Osiyo ilmiy merosini jahon ilm-fanining tarixiy rivojiga aloqadorligini chuqur o'rganish va uning global ilmiy tafakkurga qo'shgan hissasini ta'kidlash zarur. Bu ilmiy merosni yana bir bor qayta tiklash va uning zamonaviy ilm-fan va falsafa rivojiga qo'shgan hissasini aniqlash uchun xalqaro tadqiqotlar olib borish kerak.

Falsafani ilm-fan bilan uyg'unlashtirgan yondashuvni kengaytirish va ilmiy izlanishlarda metodologik diversifikatsiyani ta'minlash. Bu, ayniqsa, mantiq, matematik, fizika, va tabiiy fanlar sohalaridagi integratsiyalangan yondashuvlar orqali amalga oshirilishi mumkin.

G'arb va Markaziy Osiyo ilmiy tafakkuri o'rtasidagi farqlarni yanada chuqurroq o'rganish, bu ikki madaniyat va ilmiy yondashuv o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni tahlil qilish, ilmiy tarixni to'liqroq va mukammal tarzda anglash uchun muhimdir.

Markaziy Osiyo ilmiy tafakkurining tarixiy va metodologik asoslarini hozirgi ilmiy tadqiqotlarda qo'llash. Ayniqsa, algebra, astronomiya va tibbiyot kabi sohalarida ilgari surilgan ilmiy asoslar zamonaviy ilm-fanda ham katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Markaziy Osiyo ilmiy merosi. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi, 2015.
2. G.J. Epping, "The Scientific Thought in Central Asia," Cambridge Press, 1998.
3. Ramatov J. (2020). Theoretical and ideological sources of beruni's philosophical views. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(11), 1974-1980.
4. Ramatov J. (2021). Central Asia in IX-XII Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. Academicia Globe: Inderscience Research, 2(04), 148-151.
5. Ramatov J. (2022). The process of civilization and important changes in life. Web of Scholars: Multidimensional Research Journal, 1(6), 243-246.

6. Ramatov J. (2022, June). Evolution of railway construction development in Uzbekistan: Past and prospects. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2432, No. 1, p.
7. Ramatov J. (2022). Problems of influence of islam on consciousness transformation. Academic research in educational sciences, 3(10), 591-597.